

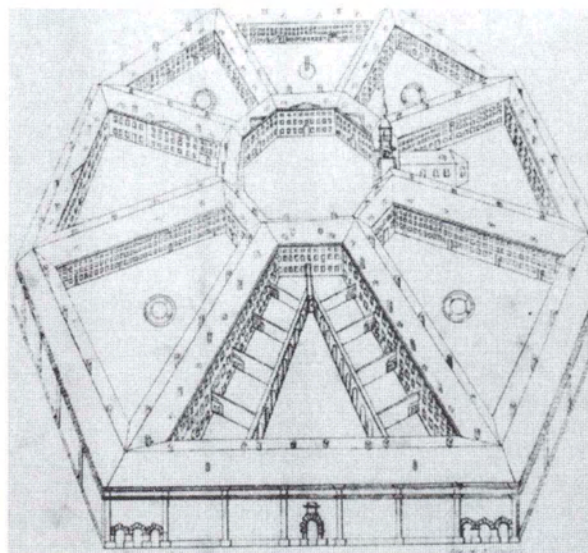
Achter de tralies

Het nieuwe tucht- of werkhuis

Klaas de Graa

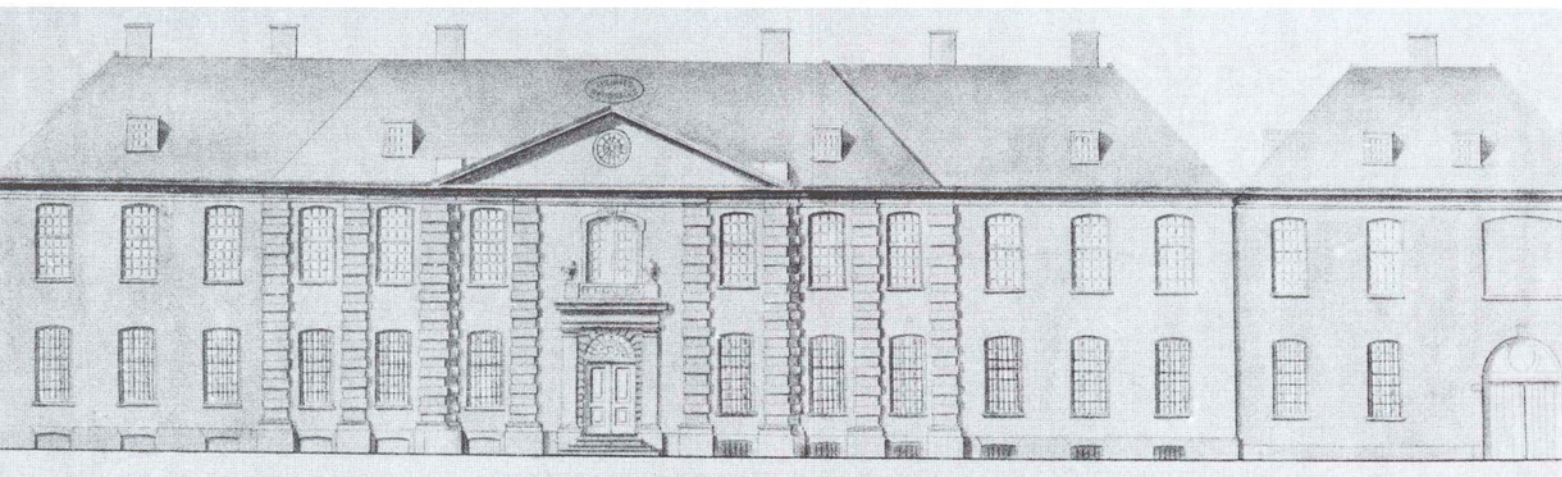
Op 5 januari 1804 besloot het Departementaal Bestuur van Brabant tot de bouw van een nieuwe strafinrichting.¹ Op dezelfde plek waar nu bijna aan het eind van de Sint Jorisstraat de strafinrichting 'Leuvense Poort' staat, verrees drie jaar later het nieuwe tucht- of werkhuis. Voor die datum functioneerde de Leuvense of Lovense Poort in de Hinthamerstraat eeuwenlang als opbergplaats voor van misdaden verdachte personen. Een gevelsteen in de Hinthamerstraat verwijst naar de gevangenpoort.

Tussen 1202 en 1318 fungeerde de stadspoort als gebouw waar de Bossche schepenbank slechteriken in kon opbergen. Deel uitmakend van de eerste vesting ontleende de poort haar naam aan de stad Leuven, waaraan 's-Hertogenbosch haar stadsrechten ontleende. Toen de stad haar grenzen had verruimd, herdoopten de stadsbestuurders in 1318 de Leuvense Poort tot Gevangenpoort. Door het verlies van de oorspronkelijke toegangsfunctie kreeg de

*Plattegrond van het tuchthuis te Gent, gebouwd in 1773
(Repro: auteur)*

*Voorgevel van het 'Depot de Mendicité de la ville de Bois-le-Duc', het huis van bewaring in 1813.
(Tekening in Archives Nationales Paris, foto: Harry Boekwijt)*

Ca. 50 meter vanaf de Markt stond de Leuvense Poort, die als gevangendoor diende. Gedeeltelijk nog aanwezig in de etalage van de schoenenwinkelier. Een opname uit 1956.
(Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)

poort immers meer ruimte om gedetineerden te huisvesten. Groot was de strafinrichting niet, want zowel op de eerste als op de tweede verdieping bevonden zich slechts vier opberghokken, waar licht en lucht spaarzaam binnendrongen. In elke cel stond een aantal houten kribben met stro. Erger was het in de onderaardse diefput of 'gayool' waar de onhandelbare gedetineerden voor straf werden opgesloten. Binnen deze volkomen duisternis ontbrak elke voorziening en wentelden de gestraften zich bij wijze van spreken in hun eigen drek. Vluchtgevaarlijke sujetten konden bovendien nog met een ketting aan een blok aan de grond worden vastgeketend, zelfs halskragen waren niet ongebruikelijk.² Over het lot van de uitgestoten bekommerde men zich in voorgaande eeuwen niet of nauwelijks.

De gevangendoor diende over het algemeen alleen als opbergplaats van verdachten, die na hun berechting een lijfstraf kregen, en/of verbannen werden of door de beul ter dood werden gebracht. Zelfs nog in de achttiende eeuw bestond het merendeel van de ingesloten uit preventief gedetineerden. Tussen 1704 en 1793 waren er van de 1292 gedetineerden slechts negentien veroordeelden met een gevangenisstraf. Meestal duurde die preventieve hechtenis maar kort. De stadsrekeningen van 's-Hertogenbosch spreken daarover heldere taal.³ Uit de nog beschikbare stukken blijkt dat de gedetineerden, zeker naar de maatstaven van voor 1800, een redelijke verzorging kregen.⁴ De instructies van Lambert, gevangenknecht aan het einde van de zestiende eeuw, zijn bekend. Lambert moest de gevangenen op de voorgeschreven tij-

den hun gewone portie eten en drinken verstrekken en natuurlijk zorgen dat de deuren en vensters gesloten bleven. De klachten, grieven en wensen van de bewoners diende hij aan de cipier over te brengen. Elke zaterdag leegde en reinigde hij de toilettemmers.⁵

Al in de jaren 1685-1689 ontwierp het gezag plannen om in de Brabantse hoofdstad een provinciaal tucht-, spin- of werkhuis te vestigen, maar het kwam er niet van. Ruim veertig jaar later, in 1733, was er opnieuw sprake van vervanging van de toenmalige gevangendoor door een ruimere detentieplaats, maar het gekrakeel tussen de autoriteiten over de financiering hield alles nog eens zeventig jaar tegen. Het gebouw voldeed inmiddels in geen enkel opzicht meer aan de eisen van die tijd.

Verschillende dorpen in Noord-Brabant hadden ook een eigen onderkomen voor hun boeven, maar voor hen die wat langer moesten zitten of voor wie er in de eigen plaats geen onderkomen was, fungeerde de Lovense Poort al voor de Meierij. Uit een verslag van 18 mei 1798 van de Agent van Justitie aan het Uitvoerend Bewind van de Bataafse Republiek bleken er in 29 plaatsen van het voormalig gewest Brabant gevangenis- of bewaarplaatsen te zijn.⁶ Deze opbergmogelijkheden varieerden. Er bevonden zich cellen of hokken onder of boven het raadhuis (Drunen, Lieshout, Willemstad, Grave en Oosterhout), in kelders van kastelen (Waalre, Geldrop en Boxtel) of in kerken (Nuland, Geffen en Vught). Zes ruimten vond de Agent van Justitie onder de maat, de andere waren naar zijn oordeel bruikbaar. Of de bekritiseerde plaatsen al dan niet opgeheven zijn, verhaalt de historie

niet. Wel bleven tot ver in de negentiende eeuw in vele gemeenten straf- en bewaarinrichtingen bestaan. Voor vagebonden en zwervers die overheidsdienaren op het grondgebied van een Meierijs dorp aanhielden en vervolgens op de Bossche gevangendoor opborgten moesten de lokale besturen in de beurs tasten. Dat daarin regelmatig de klad kwam, blijkt wel uit de stukken van het Departementaal Bestuur. Betaling voor het onderhoud van de verschillende gevangenen liet soms lang op zich wachten. Zo verzocht Johan van Bruggen, fungerend rentmeester van de gevangendoor in 's-Hertogenbosch aan de Bestuurscommissie van Justitie om de kwartieren en de daarbij gemelde lokale besturen in de Meierij te gelasten om binnen korte termijn de verschuldigde *agterstallen wegens kosten en onderhoud van criminele gevangenen, te zijnen comptoiren te voldoen*.⁷ Niet alle dorpen waren daarmee ingenomen. Sommige dorpsbesturen klaagden dat zij door gebrek aan veldwachters meer waren bloot gesteld aan bedelaars en ander slecht volk. In Gemonde bijvoorbeeld werd regelmatig gevochten door dronkaards en vagebonden. Het dorp voelde zich de schuilhoek van de boosdoeners.⁸

De stichting van de eenheidsstaat, de Bataafse Republiek in 1798, heeft ook de wetgeving en de rechtspraak hun lokale karakter niet direct kunnen ontnemen. Aan de eis dat er binnen twee jaar een wetboek van burgerlijke- en lijfstraffelijke wetten zou komen, werd bij lange na niet voldaan. Pas onder het bewind van koning Lodewijk Napoleon kwam in 1809 een crimineel wetboek van de grond, maar reeds een jaar later voerde keizer Napoleon zijn *Code Pénal* in, die tot aan het koninkrijk onder Willem I bleef fungeren. Ook na diens inhuldiging als soeverein en vorst bleef dit wetboek inhoudelijk tot aan 1886, enkele wijzigingen daar gelaten, van kracht. De strafrechtspraak voor 1809 zag er volkomen anders uit. Via ingewikkelde processen werden verdachten onderworpen aan verhoren van schepenbanken of de hoge vierschaar (als voorloper van het latere gerechtshof) waarbij hoog- en laagschout of drossaard de belangrijkste functies in het strafproces vervulden. Met de vestiging van de Bataafse Republiek kwamen ook de verlichtingsideeën beter uit de verf. De macabere wijzen waarop de doodstraf werd voltrokken werden bijvoorbeeld afgeschaft.⁹

Tot ver in de achttiende eeuw was verbanning een belangrijke straf, al merkte men dat er vaak niet de hand aan werd gehouden. De rondzwervende en verbannen boeven maakten het leven buiten de stadspoorten niet veiliger. Soms diende Oost-Indië nog wel eens als ideaal verbanningsoord.

Door de steviger greep op de strafrechtspleging werd verbanning binnen de Republiek dan ook allengs ervaren als weinig zinvol en kwam confinement (gevangenisstraf) daarvoor in de plaats. De ergste vormen van doodstraf, waaronder radbraken, verbranding en dergelijke waren al aan het eind van de achttiende eeuw verdwenen. Daar-

Strafcel uit 1952. In de hoek de strozak waar de gevangene overdag niet op mocht liggen.

(Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)

voor in de plaats kwamen langdurige tuchthuisstraffen, bedoeld om preventief te werken op de bevolking zelf en de veroordeelden in het bijzonder. De heren uit 's-Hertogenbosch keken in 1804 dus naar geschikte locaties voor het tuchthuis. Het stuk grond waar de Latijnse school had gestaan kwam daarvoor in aanmerking: *het terrijn aldaar aftredende is de breedte bevonden te bedragen een hondert en twintig en de lengte vijf hondert en twintig voeten (5600 m²)*. Vervolgens bekeek men een hof achter het gewezen commandement in de Hinthamerstraat, toen de vergaderplaats van de departementale rekenkamer. De hof was 200 bij 120 voet (2100 m²). Tenslotte richtte men de aandacht op een stuk grond aan de Sint Jorisstraat: *Eyndelijk na oculaire (met de eigen ogen) inspectie en aftreding in den Hov van de gebroeders Suys in de St Jorisstraat, met den acer aan naastgelegen ledigen erv van den ouden schutz Bogaert bevonden den breedte te hebben van twee hondert tien en de lengte van twee hondert vijf en taggentig voeten (5300 m²)*. 'Den acer' betrof een stuk moestuin met een tuinmanswoning en een achtkantige koepel in de Sint Jorisstraat en was eigendom van de gebroeders Suijs, die het nog maar een jaar tevoren hadden aangekocht.¹⁰ Zij vroegen er f 2600 voor, terwijl de officieren van de Oude Schuts

voor het aangrenzende perceel, de Oude Schuts Bogaard, f1500 wilden hebben. Beide stukken grond voldeden naar de mening van de commissie uitstekend vanwege hun ligging aan de rand van de stad.

Om enig idee te krijgen welke architectuur het meest overeen kwam met hun denkbeelden, bekeek de commissie verschillende bouwtekeningen¹¹ onder andere die van het tuchthuis van Gent en het werkhuis uit Rotterdam. Het eerste was in 1773 gebouwd en was vooruitlopend op het cellulaire systeem na 1850 de eerste gevangenis met cellen in de Lage Landen. Ook de tekeningen van het departementaal tuchthuis binnen de stad Leeuwarden en dat van Arnhem kwamen aan de beurt.

Niet alleen de bouw had alle aandacht van de hoge heren, zij waren ook nieuwsgierig naar de uitgaven voor het onderhoud van de gevangenen. De vraagprijs van de gebroeders Suijs daalde tot f2500. Een bedrag dat naar het oordeel van de subcommissie, die niet meer te bieden had dan f2000, veel te hoog was.

Kennelijk waren de heren zeer gebeten op de plek, want na de nodige besprekingen ging de voltallige commissie alsnog akkoord met de vraagprijs (...) *zoo is men onderling, onder approbatie van het Departementaal Bestuur alhier over eengekomen dat de gebroeders voormeld aan deze commissie zullen cederen en in eygendom overgeven hun lieder hov gelegen ter plaatse voornoemd, tot plaatsing van het op te bouwen tuchthuys*.¹²

Wel gelukte het de commissie op de vraagprijs voor het ledig erf van de Schutsbogaard vijf honderd gulden af te dingen. Het perceel was eigendom van de Oude Schuts. Tot de koop werd op 15 april 1804 besloten, nadat drie dagen eerder het Departement het groene licht had gegeven.¹³ Er was haast mee gemoed want enkele dagen later al kregen timmerman Van Soomeren en metselaar Van Son de opdracht om beide erven op te meten. Voor de 225 gedetineerden die het nieuwe tuchthuis moest gaan bergen, schatten de commissieleden de bouw van het nieuwe detentiehuis op een dikke honderd duizend gulden. Servaas van de Graaff, die in opdracht van het Ministerie van Justitie een aantal gevangenis in 1806 inspecteerde, merkte op dat hij verheugd was met het nieuwe tucht-, werk- en gevangenhuis. Hij had er hoge verwachtingen van.¹⁴ Maar niet alle Bosschenaren waren ingenomen met dit gevang, hetgeen blijkt uit de pen van de stadshistoriëschrijver Van Sasse van Yssel. Hij schreef over de aankoop van grond voor het nieuwe tuchthuis narrig in zijn standaardwerk over beroemde Bossche huizen.¹⁵ *Hier is dus ook weder toepasselijk het Sic transit gloria mundi!* (zo vergaat de heerlijkheid der wereld).

* Klaas de Graaff (1939) is criminoloog. Hij vervulde verschillende functies bij het Ministerie van Justitie, waaronder Regionaal Directeur Gevangeniswezen, en was eindredacteur Tijdschrift Berechting en Reclassering *PROCES*. De Graaff publiceert regel-

matig artikelen voor de regionale pers en in tijdschriften over (historisch) criminologische en penologische onderwerpen.

Gebruikte literatuur

- Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990)
- M.A. Petersen, *Gedetineerden onder dak. Geschiedenis van het gevangeniswezen in Nederland van 1795 af, gezien van zijn huisvesting* (Alkmaar 1978)
- B.C.M. Jacobs, 'Van gevangenpoort tot huis van Bewaring', in: *Boschboombladeren* nr. 37 (december 1989) p. 50-61
- A. Hallema, *Geschiedenis van het gevangeniswezen. Hoofdzakelijk in Nederland* ('s-Gravenhage 1958)
- R.A. van Zuijlen, *Inventaris der Archieven van de stad 's-Hertogenbosch (stadsrekeningen van het jaar 1399-1804)* ('s-Hertogenbosch 1861-1876)

Noten

- 1 Rijksarchief in Noord-Brabant (RANB), Archief Gevangenis van 's-Hertogenbosch, inv.nr. 1: notulen van de eerste commissie tot aankoop en stichting van de nieuwe gevangenis, vergadering 30 januari 1804.
- 2 Hallema a.w., p. 92 en 93.
- 3 Van Zuijlen a.w. Zie ook RANB, Archief Raad en Rentmeester-Generaal der Domeinen, inv.nr. 34 en Archief Kwartiersvergadering Maasland, inv.nrs. 11 en 12.
- 4 Zie o.a. B.C.M. Jacobs a.w., p. 54: Lijs Tijssen van de Wollenberg, verdacht van toverij, moest in 1594-1595 extra eieren en roem krijgen vanwege haar verzwakte gezondheid.
- 5 Hallema a.w., p. 94 en 95.
- 6 RANB, Gewestelijke en departementale besturen Brabant 1795-1814, inv.nr. 58: *Opgaave van alle gevangenis of bewaarplaatsen mitsgaders blok-, rasp-, spin- en werkhuisen binnen het voorm. gew(est) van B.B. (Brabant) aanwezig zijnde, geformeerd ter vol-doeninge aan eene aanschrijving van den Agent van Justitie de dato 18 May 1798*.
- 7 Als noot 6, inv.nr. 466: Bestuurscommissie van Justitie, vergadering 11-4-1804 (agendapunt 1). Reeds tijdens de Staatse periode, in 1778, schreef Van Bruggen de in gebreke gebleven schouten en schepenen apart aan. Van Bruggen constateerde dat er nog steeds grote achterstanden in de betaling bestonden (zie lijst in hetzelfde archief, inv.nr. 284).
- 8 Als noot 6, inv.nr. 285: protestbrief van de ingezetenen van Gemonde en de brieven van de gemeentebesturen van Sint-Michiëlgestel d.d. 30-6-1803, Boxtel d.d. 25-6-1803 en Schijndel d.d. 21-6-1803.
- 9 Toch schafte koning Willem 1 de guillotine als menswaardiger doodstraf af en voerde de galg en worgpaal (voor vrouwen) weer in.
- 10 Op 8-2-1803: Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud-Rechterlijk Archief nr. 1784 fol. 387v.
- 11 Als noot 1, p. 2: vergadering 12-3-1804.
- 12 Als noot 1, p. 4: vergadering 5-4-1804.
- 13 Als noot 1, p. 7: vergadering 20-4-1804 en Archief gewestelijke en departementale besturen, inv.nrs. 284 en 416 vergadering 12-4-1804.
- 14 Servaas van de Graaff, *Historisch-Statistische beschrijving van het Koninkrijk Holland*, eerste deel, inhoudende het Departement Brabant (Amsterdam, 1807) p. 304.
- 15 Van Sasse van Yssel, *Voorname huizen* (1910) dl. 1, p. 400.